

ORTAÇAĞ İSLAM SİKKELERİNDE HELLEN, ROMA-BİZANS ETKİSİ

Ulaş Töre SİVRİOĞLU*

ÖZET

Bu çalışmada Ortaçağ İslâm dünyasında basılan sikkelerde Hellenistik Roma-Bizans ettikleri incelenmiştir. Arap kent ve toplulukları İslâm öncesinden itibaren ticarî faaliyetlerinde Hellen-Roma taklidi sikkeler kullanmışlardır. İslâm'dan sonra da Araplar tedavüldeki Bizans ve Sâsâni paralarını kullanmış ve Emevîlerle birlikte bu paraların benzerlerini kestirmeye başlamışlardır. Ancak Abdülmelik b. Mervan (680-705)devrinde üzerinde figürler bulunan Bizans/Sâsâni tipinde sikke kestirmeye son verilerek, üzerinde yalnızca Kuran'dan âyetler yer alan yeni tipte sikke modellerine geçilmiştir.

Abdülmelik'in reformlarına rağmen figürlü sikkeler nadiren de olsa üretilmeye devam edilmiş, Bizans taklidi modeller XI.-XII Asırlarda Anadolu, Suriye ve Irak'ta kurulan Türkmen devletleri tarafından yeniden yaygınlaştırılmıştır. Türkmen devletleri'nin kestirdikleri sikkeler sadece çağdaş Bizans paralarını değil, tedavülden asırlar önce kalkmış olan Hellenistik ve Roma sikkelerinin de örnek alınması nedeniyle farklı bir bağlamda değerlendirilmelidir. Hellen-Roma/Bizans modeli sikke kestirilmesi İslâm dünyasında XII. asrın sonuna kadar devam etmiş bir dizi etmenin sonucunda terk edilmiştir.

Bu çalışmada İslâm hanedanlarının Hellenistik, Roma ve Bizans tipi sikkeler kestirmesinin ve bir süre sonra bu tip sikkelerin ortadan kalkmasının nedenleri sorgulanmıştır.

ANAHTAR KAVRAMLAR: İslâm, Hellenistik, Roma, Bizans, Sikke, Etkileşim

*Dr.,Balıkesir Üniversitesi

HELENISTIC, ROMAN-BYZANTINE IMPACT ON MEDIEVAL ISLAMIC COINS

ABSTRACT

At this study, it is examined the Hellenistic, Roman-Byzantine impacts on minted coins in the Medieval Islamic world. Arabic cities and societies already use the imitation of Hellenistic-Roman coins at commercial activities before Islam. Arabs use Byzantine and Sasanian current Money after Islam more they mint like that money. But the period of Abd al-Malik b. Marwan (680-705) the Byzantine-Sasanian type of coinage on which has some figures is stopped. The new models of coins on which has only Quran's verses continue being minted in the Abbasid period in spite of Abd al-Malik's reform. The models of Byzantine imitation become widespread at the 11th century in Anatolia, Syria and Iraq owing to foundation of Turcoman principalities.

The coins are taken as an example from modern Byzantine coins and from the Hellenistic-Roman coins which were taken out of circulation many centuries ago. Therefore, this situation should be considered variously. The minting coins such as the Hellenistic-Roman and Byzantine models continue until the end of 12th century and it is abandoned as result of many reasons.

In this study, it is searched why Islamic dynasties minted such as Hellenistic, Roman and Byzantine coins and these type coins were disappeared after a while.

ANAHTAR KAVRAMLAR: Islam, Hellenistic, Roman, Byzantine, Coins, Interaction

GİRİŞ

İslâm fetihleri sonucunda Müslümanlar, Hellenistik krallıkların sürdüğü topraklar ile Doğu Roma İmparatorluğu eyaletlerinin büyük kısmına hâkim olmuşlardır. Böylece Araplar üzerinde İslâm'dan çok önce başlamış olan Hellen-Roma etkileri İslâmî asırlarda daha da güçlenmiştir. Güzel sanatlar, mimarî, astronomi, felsefe gibi farklı alanlarda kendisini gösteren bu etkilenme sürecinden İslâm Halifeliklerinin ekonomik unsurları da münezzeh kalmamıştır. Bu etkileşimin doğal sonucu olarak Yunanca ve Latince ekonomik terimler ile Hellenistik-Roma sikke ölçü birimlerinin ve sikke figürlerinin İslâmî asırlarda da Araplar ve Türkler arasında kullanılmaya devam edildiği görülmektedir.

1.İslâm'dan Önce Araplar Arasında Kullanılan Yunan-Roma Sikkeleri

İslâm'dan önce Araplar ticari hayatta Yunan-Roma ve İran paralarını veya bunların yerel taklitlerini kullanmaktaydılar. Örneğin MÖ IV. Asırdan itibaren Yemenli Himyerîler, Atina şehir devletinin parası olan Athena ve Baykuş figürlü sikkenin aynısını kestirmişlerdir¹ (**Resim 1**). Petra ve Palmyra gibi şehirler ise Roma sikkelerini adapte edip kullanmışlardır². Son dönemlerde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Güney Arabistan dışında, bugünkü Umman, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn'de de Hellenistik modelde sikkeler kestirildiği görülmüştür³

Resim 1: Atina taklidi Himyerî sikkesi MÖ VI. Asır (Hitti) Desen: T. Sivrioğlu

Antik dönemde, Arabistan Yarımadası'nın Akdeniz ile olan ticarî bağları, Arapların Yunan-Roma dünyasının sikke sistemini benimsemesinin en önemli sebebidir⁴. Araplar Yunan-Roma paralarını kullanmakla yetinmemişler, sikkelerin madeni ölçü birimlerini ve isimlerini de Yunanca-Latineden adapte etmişlerdir. Örneğin Roma-Bizans altın parası olan *denarius*'un (Yun.δηνάριον) Araplardaki karşılığı *dinar* (دينار)⁵ Yunan ve İran gümüş sikkesi *drahmi* veya *drahmos*'un karşılığı *dirhem*' (درهم) dir. Yine Arapçada

¹ Philip, K, *Hitti, Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi Cilt I, Boğaziçi Yayınları, 1980, 91,343,*

² *Hitti, age, s.130*

³ Robert Hoyland, *Arabia and the Arabs, From the Bronze Age to the Coming of Islam.London and NewYork, Routledge, 2001, s.22. Potts, D.T. (1991), The Pre Islamic Coinage of Eastern Arabia. Museum Tusculanum Press. Universtiy of Copenhagen 1991, s.10-1*

⁴ *Hitti, age,s. 72-73*

⁵ *Hitti, age,s. 72-73*

⁵ Bazı Müslüman müellifler *dinar* kelimesinin kökenini Farsça borç sözcüğü ile açıklamaya çalışmışlardır. Bkz: Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an, Oriental Institute Baroda,1938, s.133-134.*

bakır para için kullanılan fals/ *falus* (فلوس) kelimesinin kökeni de Yunanca *follis*'dir⁶. İslâm'ın doğduğu yıllarda Arabistan Yarımadası'nda Bizans dinarları, İran dirhemleri kısmen de eski Himyerî paraları tedavülde dolaşmaktaydı. Dinar ve dirhem terimlerinin Kur'anda anılması bunun en önemli kanıtıdır. Âl-i İmrân, 75'te "Ehl-i Kitaptan öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet bıraksan, onu sana noksansız iade eder. Fakat onlardan öylesi de vardır ki ona bir dinar emanet bıraksan, tepesine dikilip durmazsan sana iade etmez" denilmektedir. (Kuran III.75). Yusuf Suresi 19'da da "Onu –Yusuf Peygamberi- değersiz bir pahaya, sayılı birkaç dirheme (دَرَاهِم) sattılar" denilmektedir. Arapların Bizans dinarlarına duydukları hayranlık atasözleri ve deyimlere de sirayet etmiştir⁷.

Ticarî ilişkiler haricinde Bizans ordusunda vazife gören çok sayıda Suriyeli Hıristiyan Arap askerinin de doğal olarak Roma-Bizans paralarının ülkelerinde ki dolaşımını arttırdığı tahmin edilebilir. Tıpkı Germanler gibi Roma-Bizans ordusunda paralı asker olarak görev yapan Araplar bu sayede Suriye, Filistin gibi Roma eyaletlerinde yerleşmişler ve Hellen-Roma kültürünü yakından tanıma fırsatını bulmuşlardır. Germanlerde olduğu gibi paralı askerlik kurumu Arapları da bürokrasi içinde yükseltmiştir ki Arap paralı askerlerden biri olan Philip, MS 224 tarihinde Roma İmparatoru olmuştur. Arapların Roma ordusunda görevler alması birçok Latince askerî, idarî ve ticarî terimin de Arapçaya geçmesine neden olacaktır. Örneğin *castra* (kale) kasr (قصر), *palatium* (yer/bölge) beled (بلد), *burgus* (kule) (Yun. *πύργος*) *buruc* (بروج) şeklini alarak Arapçaya geçmiştir⁸.

2.İslâm'dan Sonra Arap Dünyasında Roma-Bizans Sikkelerinin Etkisi

Peygamberin hicretini takip eden yüzyıl içinde Arap orduları Mezopotamya, Suriye ve Mısır gibi Hellenistik medeniyetin izlerini taşıyan geniş bir coğrafyaya hâkim olmuşlardır. Müslüman Araplar ele geçirdikleri ülkelerinin mevcut sosyo-ekonomik sistemine alternatif oluşturabilecek konumda olmadıklarından fethettikleri topraklardaki ekonomik yapıya ayak uydurmaya gayret etmişlerdir. İslâm'ın ilk on yılları boyunca Suriye'de ticaret dili olarak Yunanca önemini korumaya devam etmiş ve tahrir kayıtları Yunanca tutulmuştur⁹. Bizans paraları da tedavülde kalmış ve yahut da Bizans paralarının taklitleri piyasaya sürülmüştür.

Resim 2:Constans II (642-668) devrinde kestirilen İmparatoru tahtın veliahdı Constantinus IV (664-685) ile birlikte resmeden bir solidus ve arka yüzünde basamaklar üzerinde yükselen haç figürü. 19mm.x 21 mm., 4,39 gr. www.beastcoins.

⁶ Robert Hillenbrand, *İslâm Sanatı ve Mimarlığı*, Homer Yayınevi, İstanbul, 2005, s.22

⁷ Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004 s.181*

⁸ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 2002,s.5, Jeffery, age, s.78*

⁹ Hitti, *age Cilt II*, s.343

Resim 3: Abdülmelik b. Mervan'ın (685-705) kestirdiği ön yüzünde ayakta duran imparator figürünün arkada da yatay çizgisi kaldırılmış haçın yer aldığı Emevî dinarı (ANS 1970.63.1, gift of R. W. Morris, ex Bustros collection) www.metmuseum.org.

Bizans etkisinde kestirilen ilk İslâm sikkeleri henüz Muaviye'nin Suriye valiliği devrinde Herakleios (610-641), Constans II (642-668) ve Constantinus IV (664-685) sikkeleri örnek alınarak Suriye'de ve nadiren de Kıbrıs'ta kestirilmiştir¹⁰. 640 yılında kestirilen bu ilk paralarda genellikle Bizans standartlarına sadık kalınmıştır. Ancak muhtemelen 647-658 yılları arasında kestirilen bazı sikkelerde Muhammed adının baş harfleri (م) ve "vefa Allah'tandır" (الوفاللة) cümlesi eklenmiştir¹². Gene aynı dönemde Bizans paraları üzerinde beled (بلد) vb. İslâmî kontrmarklar¹³ eklenmeye başlanmıştır. Muaviye'nin halifeliği devrinde (660-680) paraların kalitesinde ve görünüşünde belirgin bir iyileşme gözlemlenmektedir. Bu dönemde Bizans *solidus*larının benzerleri kestirilmeye başlamıştır. Bilingual sikkeler yaygınlaşmaya başlamış ve sikkeler üzerindeki Arapça cümleler daha uzun ve belirgin hâle gelmiştir. Sikkeler üzerinde Hicri takvime göre Yunan sayılarıyla tarihlendirme (XIII:17) ve Arapça ve Yunanca olarak basıldıkları darphaneler (ör. ΔΑΜΑΚΚΟC- ضرب دمشق جائز -) net biçimde belirtilmeye başlanmıştır¹⁴. Bizans paraları üzerinde çeşitli değişiklikler de yapılmıştır. Örneğin Bizans paralarında dik olarak kullanılan (S) ve (B) harfleri bazı örneklerde yatay olarak yerleştirilmiştir¹⁵. Bu türde biçimsel farklılıklar sikkelerin tarihlendirilmesini de kolaylaştırmaktadır.

Müslüman Arapların, kadim ve komşu kültürlerin tesiri altına girmeleri daha başlangıçtan itibaren İslâm dininin temel bazı kaideleriyle çelişkilere sebep olmuştur. Üzerinde haç ve diğer Hıristiyanlık çağrışımları bulunan sikkelerin kullanımı sorunlara yol açmış, sahabeden bazıları paraların üzerinde resim (sûret) bulunmasından hoşlanmadıklarını belirtmişlerdir¹⁶. Emevi halifeleri bu problemi çözmenin yolların aramakla birlikte geniş halk kesimlerinin ve halifelik sınırları içinde o dönemde Müslümanlardan daha fazla olan

¹⁰ Clive Foss, *Arab-Byzantine Coins, An Introduction With a Catalogue of the Dumbarton Oaks Collections, Dumbarton Oaks Collection Publications 12, Harvard University Press, 2008, s.22*

¹¹ Burada kastedilen kişinin yerel bir vali olabileceği düşünülmektedir zira resimli bir sikkede peygamberin adının yazılmasının sorun oluşturacağı açıktır. Bkz: Foss, *age, s.34*

¹² Foss, *age, s.34-35*

¹³ Kontrmark ya da kontermark basılmış bir sikkenin üzerine sonradan vurulan ikinci bir damgadır. Tarih boyunca eski sikkeler yeniden tedavüle sokulmak istendiğinde veya hükümdar-hanedan değişikliklerinde hazır sikkeleri yeniden kullanabilmek için bu yönteme başvurulmuştur. Sena Mutlu, "Malazgirt Definesi", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2003-2004 Yılı, Ankara, s. 223*.

¹⁴ Foss, *age, s.46*

¹⁵ Foss, *age, s.29, 35*. batılı kaynaklarda bu yazı tarzı lazy S-B (tembel S-B) olarak isimlendirilmiştir.

¹⁶ İbrahim Artuk, -Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu, Cilt I. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, XXVII*

Hıristiyanların¹⁷ yüzlerce yıllık alışkanlıklarını da hesaba katmak zorunda kalmışlardır. Ortaçağda paraların biçiminde veya gramajında yapılan en ufak değişiklikler bile tepkilere neden olmaktadır. Bir Süryâni kaynağı, Muaviye döneminde üzerinde haç işareti olmayan yeni sikkeler bastırıldığında halkın bunarı sahte para sanarak kabul etmediğini yazmaktadır¹⁸. Benzer tepkiler İlhanlı hükümdarları sikke yerine kâğıt para bastıklarında da yaşanmıştır¹⁹.

Resim 4-5: Solda: “Üzerinde ayakata İmparator” figürünün yer aldığı Emevi falsi. (Harran 694-697). BMC.ANS 7; (ANS 1917.215.3376-18.5 mm). www.metmuseum.org. Sağda: Muaviye devrinden (660-680) İmparator büstlü bilingual fals. Üzerinde ön yüzde Yunanca arka yüzde Arapça “iyi” (ΚΑΛΟΝ) –(طيب) yazılmıştır. Dumbarton Oaks Collection. Catalog no: 75. Foss, s.50

Emevi Halifelerinden Abdülmelik b. Mervan’ın (685-705) başlattığı para reformu (694-696) boyunca bastırılan İslâm sikkeleri darphanelerin kültürel tedirginliğini açıkça göstermektedir. Zira, darphaneler, İslâm halifeliğinin kendi özgün parasını meydana getirmek isterken ortaya çıkacak karışıklıkları engellemek için sikkeler üzerindeki değişiklikleri ilk bakışta hemen fark edilmeyecek şekilde adım adım uygulamaya koymuştur. İlyas Baytar, Abdülmelik’in para reformunda en az beş aşama tespit etmiştir. İlk aşamada kestirilen sikkelerde haç şekli muhafaza edilirken haçın yanında yer alan B-I harfleri I-B²⁰ olarak değiştirilmiştir²¹. Sonraki aşamada haç tahrif edilip üzeri yuvarlak bir direk veya φ harfine dönüştürülmüş ancak sikkenin ön yüzünde İmparator Herakleios’un (610-641) resmi muhafaza edilmiştir. Bu şekilde hem sikkenin alışıldık görüntüsü korunup hem de mevcut gayr-i İslâmî durum ortadan kaldırılmış olmaktadır (**Resim 3**). Sonraki aşamada Abdülmelik’in tasvirinin konulması da denenmiş ve Halife, kûfiye (veya kefiye) denilen elbiseyi giymiş şekilde Bizans İmparatorları gibi ayakta dururken tasvir edilmiştir. Ancak tasvirin etrafında artık “Bismillâhi lâ ilâhe illâllâhu vahdehû Muhammed Resûlullâh” yazılıdır²². Anlaşıldığı kadarıyla Halifenin kendi tasvirini yaptırması da hoş görülmemiştir. Zira İslâm tarihi boyunca -modern asırlara kadar- kendi resmini sikkelerin üzerine nakşeden yegâne Halife olmuş ve bu tarz bir sikke tipi daha sonra denenmemiştir. Reformun son aşamasında (696) paranın üzerinden bütün tasvirler silinerek sadece ayetlerin yer aldığı, İslâm dünyasında asırlar boyunca standart hâle gelen model benimsenmiş ve nadiren figürlü sikke

¹⁷ İslâm’ın ilk asırlarında Müslümanlar fethettikleri Mısır ve Suriye gibi kalabalık ülkelerde azınlık konumundaydılar. Örneğin İskenderiye’yi az bir savaşıyla fetheden Amr b. As “kadın ve çocuklar hâriç 600.000 nüfuslu bir kenti, vergi ödeyen 40.000 zengin Yahudiyi” ele geçirmekle övünmekteydi. Bkz: Aziz Atiya, Doğu Hıristiyanlığı Tarihi, Doz, 2005, s.100

¹⁸ Hillenbrand, age, s.22

¹⁹ Artuk-Artuk, age, s.XXXI

²⁰ Bizans sikkeleri üzerinde yer alan I-B harflerinin Yunan ebced hesabına göre 12 sayısını temsil etmektedir. Bkz. Fatih Erkoçoğlu, “Abdülmelik b. Mervan’ın Para Reformu”, İstem, Yıl:4, Sayı:8, 2006, s. 177. Buna karşılık R. Hillenbrand bu harfleri RI olarak okumuştur ve Rex Ismaelorum (Arapların Kralı) anlamına gelebileceğini belirtmektedir. Hillenbrand, age, s.21.

²¹ Erkoçoğlu, agm, s.20

²² Erkoçoğlu, agm, s.177.

kestirilmiştir²³. Arapların tasvirli sikkeleri neden tedavülden kaldırdıkları hâlen çözümlenememiş bir tartışma konusudur. Emevi Halifelerinin tasvir düşmanı oldukları ve bu kararı dinî nedenlerle aldıklarını söylemek oldukça zordur. Zira sarayların çeşitli resim ve heykellerle süslediği bir dönemde (**Resim 6-7**) paralar üzerindeki tasvirlerden vazgeçilmesi sadece dinî nedenlerle açıklanamaz. Üstelik insan figürlerinin kaldırılması bir nebze anlaşılır olmakla birlikte ϕ harfi gibi şekillerden de vazgeçildiği de görülmektedir. Anlaşılan İslâm Halifeliği, hiçbir şekilde taklit olmayan, benzersiz ve kendine özgü yeni bir sikke modeli geliştirmek istemiş olmalıdır.

Resim 6-7: Emevîlerin tasvir düşmanı olmadıklarına örnekler: Solda Kasrû'l Hayr el-Ġarbî sarayının avlusundan heykel örneği (Grabar 1988) Desen: Töre Sivrioğlu, Resim 5: Şam Emevî Camii Mozaiklerinden detay (Özkeçeci, 2006). Desen: İlhan Özkeçeci.

Sikkeler Ortaçağ'da bir devletin bağımsızlığının ve ekonomik gücünün en belirgin sembolleri arsındaydı. Bu konuyla ilgili olarak Bizans tarihinde anlatılan bir rivayete göre, Seylan Kralı kendini ziyaret eden Bizanslı ve İranlı tüccarlara hangi devletin daha güçlü olduğunu sormuştur. İranlılar kendi Şahlarının dünyanın en kuvvetli hükümdarı olduğunu söylemişler, Bizanslı Sopatros ise Seylan Kralına gümüş bir İran dirhemi ile Bizans altın *nomisma*'sını uzatınca, Taprobane Bizanslıların İranlılardan daha zengin ve güçlü olduğuna karar vermiştir²⁴. İslâm tarihinde de sikke kestirmek egemenlik iddiasının somut delili olarak görülmüş Emevi halifelerine isyan eden kişilerin yaptıkları ilk işlerden biri de yeni sikkeler kestirmek olmuştur²⁵.

Sikkelerin güç ve iktidarı temsil ettiği bir çağda İslâm devletinin de kendine has bir para geliştirmesi kaçınılmaz hâle gelmiştir. Nitekim Halife Abdülmelik'in de sikkeler için reform kararı almasında Bizans İmparatoru ile yaptığı tartışmanın etkili olduğu dönem tarihçilerince rivayet edilmiştir. Emeviler, Mısır'da üretilen -ve muhtemelen Bizans'a da ihraç edilen- tirazlar üzerine Kuran ayetlerini işlemeye başlayınca, Bizans imparatoru da dinarların üzerine Hz. Muhammed'i karalayan yazılar koyduracağı tehdidinde bulunmuş; bunun üzerine Abdülmelik tedavüldeki tüm Bizans ve Bizans taklidi sikkelerin toplanmasını emretmiş ve yeni formda paraları piyasaya sürdürmüştür²⁶. Bu hikâye, hem Bizans sikkelerinin İslâm dünyasında hâlen yaygın şekilde dolaşımda olduğunu hem de alınan reform kararının dini kaygılardan ziyâde diplomatik bir meseleden kaynaklandığını göstermektedir. Sikke reformu bağımsız bir mâliye teşkilatının kurulması çabasıyla bir arada yürütülmüş ve gene Abdülmelik

²³ Grabar, Oleg, *İslâm Sanatının Oluşumu, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1998, s.75.*

²⁴ Seidler, G. L., *Bizans Halk Hareketlerinin İdeolojik Kökeni, İstanbul: Özne Yayınları, 1999, s.17*

²⁵ Erkoçoğlu, agm, s.174

²⁶ Zeydan, age, s.184-185

döneminde tahrir defterlerinde Yunanca yerine Arapça kullanılmaya başlanmıştır²⁷. Abdülmelik reformlarıyla İslâm Devleti kendi özgün parasını kullanıp Bizans sikkelerinin tekeline kırmak istemiş olmalıdır. Bu nedenle resimler kaldırılırken altın gramajına dokunulmamış, Bizans *solidus*'una (4.35 gr) eşit olmasına dikkat edilmiştir²⁸. Bu açılardan bakıldığında sikke reformu, "İslâmlaşma"dan çok "Araplaşma" yolunda atılan adımlardan biri olarak görülebilir. Nitekim sikkelerin üzerinde ayetlerin yer alması dindar Müslümanları memnun etmemiş, "abdestsiz" Yahudi ve Hıristiyanların da bu paralara el sürmesi şikâyetlere neden olmuştur²⁹. Üzerinde ayetler yazan sikkelerin dinen hoş görülme alanlarda ve mekânlarda kullanılmasından da rahatsızlık duyulmuş ve bu ayetli sikkeler *mekruha* olarak adlandırılmışlardır³⁰. Netice olarak Abdülmelik reformuyla konumuz açısından birinci perde kapanmış olmaktadır. Bu tarihten itibaren İslâm devletleri yüzyıllar boyunca Bizans izleri taşıyan hiçbir sikke modeli kestirmemişlerdir.

3. Türk-İslâm Devletlerinde Hellenistik ve Roma-Bizans Taklidi Sikkeler

İslâm dünyasındaki sikkelerde antik figürlerin yeniden yaygınlaşması Müslüman-Türk devletlerin kurulmasıyla başlamıştır. Tasvirli Emevî sikkelerinin tedavülden kaldırılmasından asırlar sonra Abbasîler devrinde yeniden üzerinde insan figürleri bulunan sikkeler kestirilmeye başlanmıştır. Abbasî Halifesi Muktedir (908-932) devrinde kestirilen bir sikkede Orta Asya Türk-Budist sanatında yaygın olarak görülen bağdaş kurmuş, elinde kadeh tutan hükümdar tasviri yer almaktadır³¹ (**Resim 8**). Yine Muktedir devrinde üretilmiş bir madalyonda Hunlarda, Kuşanlarda, Harezmlilerde yaygın olan³² üzerinde bir süvarinin yer aldığı model taklit edilmiştir (**Resim 9**) Orta Asya üslubunun Abbasî sikkelerinde görülmeye başlanması Türklerin Abbasî Halifeleri üzerindeki etkinliklerine³³ bağlanabilir. XI. asırda Anadolu'nun Türkmenlerin eline geçme başlamasıyla Anadolu Selçukluları, Saltuk, Danişmend Beylikleri gibi yeni kurulan devletler Bizans sikkelerini taklit etmeye başlamışlar ve sentez sikkeler üretmişlerdir. Çeşitli kazı ve keşiflerin sonucu bu türde sentez sikkelerden oluşan oldukça geniş koleksiyonlar ele geçmiştir. Bunlar arasında ilk akla gelenler; 2200'ü kontrmarklı olmak üzere 13.500 parçadan oluşan "Mardin Definesi" ve 140'ı kontrmarklı 2000 falsten oluşan Diyarbakır definesidir³⁴. Bu sikkelerin bazılarında emirlerin adı Arap alfabesiyle bazılarında ise Yunan ve Arap alfabesiyle yazılmıştır. Örneğin Danişmend emirlerinden Melik Gazi'nin (öl.1134) sikkelerinde ismi Yunanca olarak (MEAHK ΓAZH) yazılmıştır. Yine bir diğer Danişmend emiri olan Melik Zûnün b. Muhammed'in (1164-1178) ismi hem Arapça hem de Yunanca (MEAHK MAXAMATIC) yazılmıştır. Danişmendlerin

²⁷ Hiit, *age*, Cilt II, s.343.

²⁸ Artuk-Artuk, *age*, s.XXXVI

²⁹ Artuk-Artuk, *age*, s.XXXVII

³⁰ Erkoçoğlu, *agm*, s.174

³¹ *Türk-Budist sanatında bağdaş kurmuş hükümdar figürü için bkz: Emel Esin, Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, Kabalcı, İstanbul, 2003, s.319-329*

³² *Harzem sikkesi örneği için bkz: E.E. Nezarik-P.G. Bulgakov, "History and Culture of Khwarizm" History of Civilizations of Central Asia Vol III, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France, 1996, s.210,*

³³ *Abbasiler Türkleri ilk kez Mansur (754-775) devrinde askere almaya başlamış, Türkler Harun el-Reşid (786-808) döneminde giderek güç kazanarak, Mutasım (883-842) devrinde Samarra kentinin kurulmasıyla âdeta Abbasiler üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Bkz: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Cilt III-Abbasiler s.338-359.*

³⁴ *Ahmet Tolga Tek-Zeliha Demiral Gökalp, On ikinci Yüzyıl Bizans Dünyasında Para, I. Uluslar arası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler, Vehbi Koç Vakfı 2010, s.184*

Malatya Emiri Zülkarneyn'in sikkesinde de büyük emir Zülkarneyn anlamında “O MEFAC AMHPAC ΔΟΒΛΧΑΡΝΑΙΝ” yazılmıştır³⁵

Resim 8-9: Abbasî Halifesi Muktedir (908-932) devrinde kestirilmiş sikke üzerinde Orta Asya üslubunda figür (Çaycı, 2008, s.252). Desen: T. Sivrioğlu, Sağda: Halife Muktedir (908-932) devrinde kestirilen Orta Asya üslubunda figürlü madalyon (British Museum)

Anadolu Selçuklu Devleti'nde bilinen ilk para olan Sultan I. Mesud'a ait bir bakır sikke üzerinde I. Alexios Komnenos'un bir portresi yer almıştır³⁶. Saltuklu emirlerinden İzzeddin Saltuk b.Ali (1132-1168) kestirdiği sikkelerde, İmparator II. İonnes Komnenos (1118-1143) sikkelerinde yer alan, bir elinde kılıç diğer elinde patrik haçı tutan Aziz Georgios (Aya Yorgi) figürünü kullanmıştır³⁷. Mengücek emiri Fahreddin Behramşah (1162-1225) ise üzerinde anonim Bizans imparatoru portresi bulunan sikke kestirmiştir³⁸. Danişmendlerin Sivas kolu beyi Melik Şemseddin İsmail (1164-1172) sikkelerinde, Bizans sikke ikonografisinde ilk kez imparator III. Romanos Argyros'un (1028-1034) altın sikkelerinin ön yüzünde yer almaya başlayan “kare arkalıktaki tahtta oturan İsa” betimini kullanılmıştır³⁹ (**Resim 10**). Gene Danişmendlerin farklı kolları değişik Bizans sikkelerini taklit etmişlerdir. Nasireddin Muhammed (1162-1170) sikkelerinde, III. Romanos Argyros'un (1028-1034) ve II. İonnes Komnenos (1118-1143) devri sikkelerinin arka yüzünde yer alan Meryem'in İmparatoru taçlandırma sahnesi kullanılmıştır⁴⁰. Aynı sahne Necmeddin Alpi (1152-1176) devrinde kestirilmiş Artuk sikkelerinde de karşımıza çıkar (**Resim 12**). Artuklu sikkelerinde de haç⁴¹ nimbuslu Hz İsa sahnesi görülür (**Resim 11**).

Resim 10: Danişmend Emiri Melik Şemseddin İsmail'in (1164-1172) kestirdiği üzerinde tahtta oturan İsa betiminin yer aldığı bakır sikke Çap 31 mm, ağırlık 9.55 gram. Classical Numismatic Group, Inc., Mail Bid Sale 78(14.05.2008), Lot 1930. (Ünal, 2011: 521)

³⁵ Artuk-Artuk, *age*, s.386-387

³⁶ Aydın, Şennur (ed) *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri Cilt II, YKY, İstanbul,1994, s.22. Birçok Selçuklu parası üzerinde tasvirler olmakla birlikte bunlar genellikle Bizans değil Gürcü üslubundaki süvarileri betimlemektedir*

³⁷ Aydın, Şennur (ed) *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri Cilt III, YKY, İstanbul,1994, s.11. Saltukların da birçok figürlü sikkeleri olmakla birlikte bunların ekseriyetinde geriye doğru ok atan Orta Asya Türk ve İran meş'eili stivari figürü bulunmaktadır. Aydın, *age*, s.2-3.*

³⁸ Aydın, *age*, s.15

³⁹ Ceren Ünal, *Danişmendoğlu Melik Şemseddin İsmail Döneminde Basılmış Bir Bakır Sikke, Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt/Volume XXVI, Sayı/Number 2 Aralık/December 2011,s.515*

⁴⁰ Aydın, *age*, s.12

⁴¹ Haç tasvirlerinin çağdaş Selçuklu sanatında örneğin Kubadabad Sarayı'nda sıkça kullanılmakta olduğu görülmektedir. Rüçhan Arık, *Kubad Abad,Türkiye İş Bankası Yayınları,İstanbul 2000, s. 53-54,111.*

Anlaşıldığı kadarıyla -Arapların resimli sikke kullanmadıkları bir dönemde- Türk beyliklerinin paraların üzerindeki tasvirlerden ve Hıristiyan motiflerinden rahatsız olmadıkları görülmektedir. Hatta üzerinde resim olan sikkeler madeni değerlerinden daha kıymetli kabul edilmiş, örneğin resimli bakır paralar dirhem muamelesi görmüştür. Örneğin Artuklu Emiri Kutbeddin İlgazi'nin (1106-1122) kestirdiği figürlü bakır sikkenin üzerinde işbu dirheme zarar (هذا الدرهم) verilmemesine dair bir ibare bulunmaktadır⁴²

Resim 11-12: Solda Artuklu Emiri Nureddin Muhammed (1174-1185) devrinde kestirilmiş üzerinde Haç nimbuslu Hz İsa figürünün yer aldığı sikke. BM III, Paris IV, 837; S. Lane-Poole, (Artuk -Artuk, 1993, 76). Desen: Töre Sivrioğlu. Sağda: Necmeddin Alpi (1152-1176) devrinde kestirilmiş II. İonnes Komnenos tarzında Meryem'in İmparatoru kutsarken gösteren Artuk sikkesi, (arka yüz), Paris IV,1016; BM III, 372, (Artuk &Artuk, 1993, 76). Desen: Serap Can

Türkmen devletleri'nin Bizans taklidi sikkeler kestirmeleri, ilk İslâm fetihleri zamanında Arapların Bizans-Sâsâni sikkelerini taklit etmesine benzetilmiş, Anadolu'yu fetheden Türklerin tıpkı bir zamanlar Mısır ve Suriye'yi fetheden Araplar gibi gelişmiş bir ekonomik sistemi devraldığı ve ona ayak uydurmak zorunda kaldığı savunulmuştur. İbrahim Artuk'a göre Türklerin Bizans taklidi –ve genel olarak figürlü- sikkeler kullanmak “zorunda kalmalarının” nedeni Haçlı ve Rum şehirleriyle sürdürdükleri ticarî ilişkilerdir⁴³. Aynı şekilde H. Weller da emirliklerin, Bizans ve Haçlı krallıkları ile ticareti devam ettirebilmek için bu türden sikke kestirmek “zorunda kaldıklarını” savunmuştur⁴⁴. Ramazan Uykur da İslâm emirliklerinde Bizans taklidi sikke kullanımını tetikleyen olayın Antakya, Urfa, Kudüs gibi kentlerde kurulan Haçlı devletleri ile kurulan ticarî ilişkiler ve kültürel etkileşimler olduğunu belirtmektedir⁴⁵.

Gerçekten de Bizans sikkelerinin dönemin Akdeniz dünyası ve çevresinde genel kabul gördüğü, Bulgarların, Macarların, Kiev Prensiğinin, Venediklilerin ve Haçlı Kontluklarının Bizans taklidi sikkeler kestirmesinden de anlaşılmaktadır⁴⁶. Üstelik Bizans'ın sikke üretiminde tam da Türkmenlerin Anadolu'ya yerleşmeye başladıkları devire tekabül eden bir canlanma yaşanmaktadır. 1092'de Selanik'teki darphane yeniden faaliyete geçmiş ve XII. Asırda Bizans öncesi asırlardan daha fazla sayıda altın ve elektron sikke kestirmiştir⁴⁷. Ticaretin yanında kültürel ilişkiler ve çok sayıda Hıristiyan'ın İslâm'a geçmesi de bu sürece etki etmiş olmalıdır. Örneğin Selçukluların en ünlü nakkaşı (ressamı) Aynüddeve Rumî, İstanbul'daki manastırların birinde hayran olduğu bir İsa-Meryem tasvirini çalıp Konya'ya

⁴² Artuk-Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri, Artukoğulları Sikkeleri, Sümer Kitabevi, İstanbul, 1993, s.37*

⁴³ Artuk-Artuk, *age, s.37*

⁴⁴ Mutlu, *agm, s.230*.

⁴⁵ Ramazan Uykur, , *Artuklu Sikkelerinde Yazı ve Süsleme Kompozisyonu, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Sanat Tarihi ABD, Ankara, 2010, s.440*

⁴⁶ Tek-Gökalp, *agm, s.184-186*

⁴⁷ Tek-Gökalp, *agm, s.179*

kaçmış orada Mevlânâ ile tanışıp Müslüman olmuş biridir⁴⁸. Bu açıdan bakıldığında tıpkı ilk İslâm fetihleri esansında İslâm topluluğuna katılan Bizans unsurlarının kendi geleneklerini Arap malî sistemine taşımaları gibi İslâm'a geçmeye başlayan Anadolu Hristiyan darphanecilerinin de bu etkileşime katkısı olmuş olabilir. Ancak kanımızca bu teoriler kendi içinde bazı eksiklikler de taşımaktadır. İlk olarak Bizans veya Haçlı devletleriyle ticari ilişki kurulması için neden mutlaka figürlü sikke kullanılması gerektiği açıklanması gereklidir. Müslümanlar üç asır boyunca Bizans ve Hristiyan krallıklarla kendilerine mahsus paraları ile de pekâla ticaret yürütmüşlerdir. Hatta Abdülmelik reformu sonrasında üretilen figürsüz İslâm dirhemleri Müslümanların kuzey ve batıdaki komşularıyla yaptıkları yoğun ticaret sonucunda Avrupa'nın en uzak diyarlarına kadar yayılmış⁴⁹ İskandinavya ve Baltık Denizi kıyılarında muazzam sayıda İslâm dirhemi bulunmuştur. 1972'ye yapılan kazılarda İskandinavya ve Baltık kıyılarında ele geçen İslâm sikkelerinin oranı 200.000 civarındadır⁵⁰ bu sikkelerin ağırlıklı kısmını Buhara, Semerkand, Belh gibi şehirlerde kestirilmiş olan Samanî paraları teşkil etmiştir⁵¹. R. Naismith'in belirttiğine göre İngiltere'de yapılan kazılar sonucunda 2000'li yılların başında 170 kadar Abbasî/Samanî sikkesi ele geçmiştir⁵². O halde İslâm ülkelerinin Hristiyan veya pagan komşularıyla ticaret yapmak için mutlaka onlarınkine benzer sikkeler kestirmek zorunda olduklarına dair bir ön kabul geçerli olamaz. Tacirlerin, paraları askerlerin veya sıradan halkın sikkelerin üzerindeki simgelerden ziyâde paranın kalitesine, gümüş ve altın oranına önem vereceğini düşünmek daha doğrudur. Bu nedenle Müslümanların komşularının paralarını "taklit etmek zorunda kalmaları" acaba İslâm dünyasında XI. asırda halifeliğin güç kaybından ve giderek parçalanmasından kaynaklanan yönetim krizleri nedeniyle yaşanan mali sıkıntıların sonucu sikke kalitesinde ve üretiminde düşüşle açıklanabilir midir? Bu tezi haklı çıkaracak bazı emareler bulunmaktadır. Örneğin yukarıda değindiğimiz İskandinav ticareti XI. Asrın başlarında gerilemiş ve arkeolojik kazılarda bu asrın ilk on yılından sonrasına ait İslâm sikkesi ele geçmemiştir⁵³. En azından bu tarih Samanîlerin yıkılışı ile uyumludur. Anadolu'da da XI asır sonlarından XII. Asır sonlarına kadarki 100 yıllık dönemde genellikle bakır para kullanmıştır. Gümüş sikkeler Artuklar tarafından nadiren kestirilmiş, altın sikke ise kestirilmesi ise bilindiği üzere Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan (1155-1192) devrini bulmuştur⁵⁴. Bu nedenle, Anadolu'daki emirliklerin güçlü bir mali geleneğe sahip olmadıkları, hâlihazırdaki darphane sistemini bozmak istemedikleri, bu nedenle mevcut darphane personeli ve malzemesiyle çalışmayı daha uygun gördüklerine dair görüş kuvvet kazanmıştır⁵⁵.

Anadolu beyliklerinin uzun dönem boyunca bakır falsları kullanmak zorunda kalmaları figürlü sikke üretimini tetiklemiş olabilir. Bu tezi destekleyen bazı kanıtlar mevcuttur. Yukarıda da belirtildiği üzere, üzerinde resim olan bakır sikkeler madeni değerlerinden daha kıymetli kabul edilerek dirhem muamelesi görmüştür⁵⁶. Böylece azalan gümüş stoklarının figürlü sikkelerle desteklendiği savunulabilir. Bu tezi güçlendiren bir diğer kanıt da Artukların gümüş paralarda tasvir kullanmazken bakır paralarda tasvir

⁴⁸ *Erdoğan Merçil, Türkiye Selçuklularında Meslekler, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s.91*

⁴⁹ *W.Heyd, Yakın Doğu Ticaret Tarihi, TTK, Ankara, 1975, s.64-75*

⁵⁰ *Rory Naismith, "Islamic Coins from Early Medieval England, Numismatic Chronicle, 165, 2005, s.200*

⁵¹ *Naismith, agm, s.193-222*

⁵² *Naismith, agm, s.194*

⁵³ *Heyd, age, s.66*

⁵⁴ *Gündegül Parlar, Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Öğeler, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.13*

⁵⁵ *Ünal, agm, s.514*

⁵⁶ *Artuk-Artuk, age, s.37*

kullanmalarındır⁵⁷. Bu nedenle beyliklerin, salt pratik nedenlerle, paraların değerinin yükselmesi ve ticarî hayatın kolaylaşması için sikkeler üzerinde tasvir kullandıkları düşünülebilir. Bu yorum da bizi başlangıçtaki teoriye, yani Türkmen devletleri'nin komşularıyla ticaret yürütebilmek amacıyla figürlü sikke kestirdikleri tezine götürmektedir. Buna rağmen, İlk bakışta tutarlı gibi görünen bu açıklamaların da bazı eksiklikleri bulunmaktadır. Örneğin zaman içerisinde, Osmanlılar tarafından Anadolu'dan dışarı çıkarılmasına yasak getirilecek⁵⁸ derecede kaliteli dinarlar kestiren Anadolu Selçukluları dinarların ve dirhemlerin üzerinde de figür kullanmışlardır⁵⁹. Bu durum figürlü sikkelerin salt ekonomik nedenlerle kestirilmediğini kanıtlamaktadır. Figürlü sikkelerin yaygınlaşmasının salt ekonomik ve kültürel ilişkilerden kaynaklanmadığının en önemli kanıtı, sikkelerin üzerindeki figürlerin çeşitliliğidir. Eğer tasvir kullanımını salt ticarî sebeplere ve kültürel etkileşimlere dayandıran teori doğru olsaydı Türkmen devletleri'nin de tıpkı zamanında Emevilerin yaptıkları gibi tedavülde olan alışlagelmiş Bizans veya Haçlı sikkelerinin taklitleriyle ya da “İslâmî kontrmarklı” Bizans sikkeleri ile yetinmeleri gerekirdi. Oysa görüldüğü kadarıyla Selçuk, Danişmend ve Artuk darphaneleri farklı yüzyıllara ve kültürlere ait antik sikke modelleri üzerinde deneme yapmışlardır. Bağdaş kurmuş hükümdar (**Resim 17**) ve geriye doğru ok atan süvariler gibi bazı figürler doğrudan Orta Asya geleneklerini yansıtır⁶⁰. Bunların yanı sıra zamanın ötesine uzanan Hellenistik-Roma menseli figürler kullanılmıştır. Bunlar arasında darb edilmesinin üzerinden 1000 seneden fazla zaman geçen II. Selevkos (MÖ. 246-225) VII. Antiokhos (MÖ.138-129), Roma İmparatorlarından Claudius (MÖ.10-MS.54) gibi hükümdarların sikkeleri de vardır (**Resim 13**). Doğal olarak da bu figürlerin Haçlı devletleri için ne ifade ettiği veya bir şey ifade edip etmediği incelenmeden kesin bir sonuca varmak zordur.

Resim 13:VII.Antiokhos'a ait İslâmî kontrmarklı Hüsameddin Timurtaş'ın (1122-1152) sikkesi. Paris IV, 953; S. Lane-Poole, Cut,27 BM II, Kesim yeri senesi yok. Desen: T. Sivrioğlu

Kanımızca Anadolu emirlikleri/beyliklerinin, “İslâmî kontrmarklı” Bizans sikkeleri haricinde, tedavülde olmayan kadim modellerde –ki aralarında Sâsâni tarzında örnekler de bulunmaktadır⁶¹- sikke kestirmeleri ticarî amaçlardan ziyâde evrensel bir hükümdarlık fikrinin/iddiasının propagandasını yapmaktır. Darphaneler yeryüzünde hüküm sürmüş tüm hükümdarların portrelerini ve Budist, Hıristiyan, Hellen ayırımı yapmadan farklı kültürlerdeki geçmişe ait hükümdarlık sembollerini ve pozlarını bilinçli bir şekilde harmanlamak istemiş gibi görünmektedirler. Örneğin Hellenistik dönemde İskender'in ve mirasçılarının başını süsleyen önemli bir siyasal sembol olan *diadem* Artuk sikkelerinde yeniden ortaya çıkar. (**Resim 13**) Roma-Bizans sikkelerinde de kullanılmakla birlikte zamanla ortadan kalkan *diadem*'in asırlar sonra aynı coğrafyada tekrar görülmesi gerçekten ilgiye

⁵⁷ Uykur, *agt*, s.440

⁵⁸ Şennur Aydın (ed) *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri Cilt II*, YKY, İstanbul,1994, s.15

⁵⁹ Aydın, *age*, Cilt II, s.26-27, Dinar üzerinde Süleyman Şah tasviri bulunmaktadır.

⁶⁰ Şennur Şentürk, Brian Johnson, *Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri Cilt III*, YKY, İstanbul,1994, s.2-3

⁶¹ Artuk-Artuk, *age*, 1993, s.77

değer bir olaydır. Böylece Artuk-Danişmend emirleri Hellenistik sikkeleri taklit ederek kendilerini aynı ülkelerde hüküm süren kadim hanedanların selefi gibi görmüşlerdir⁶²

Danişmend-Artuk darphanecilerinin kullandıkları portrelerin her birini tanıyıp tanımadıkları bilemiyoruz. Ancak İslâm tarihçileri İskender, Selevkos ve birçok Roma İmparatoru hakkında bilgi sahibiydiler. Bilhassa İskender İslâm dünyasında bir saygınlık âbidesiydi ve sikkeler dışında da tasvir edilen bir hükümdardı. Abbasîlerin ve Fatımîlerin İskender'den kaldığı iddia edilen nesnelere özenle korudukları bilinmektedir⁶³. Artuklu Emirlerinin de Abbasiler gibi Hellenistik eserlere ilgi duyduklarını bunların çevrilmesi ve kütüphanelerde korunmasına özen gösterdiklerini bilmekteyiz⁶⁴. Darphaneciler adı geçen hükümdarların sikkelerini tesadüfen seçmiş olabilirler. Belki de ulaşabildikleri örnekler bunlardan ibaretti. Nitekim Artuk darphanelerinde sadece Suriye'de hüküm süren Selevkos krallarının ve Petra sikkelerini örnek alan örnekler kestirilmiştir. Ptolemaios sikkelerini tanımadıkları söylenebilir.

XI-XII. asırdan itibaren figürlü sikkelerin yaygınlaşmasında Bizans'tan gelen etkileri göz ardı etmemekle birlikte, bu etkilerin kalıcı hâle gelmesini sağlayan temel etmenin İslâm dünyasında Türklerin egemen olmaya başlamasını görmekteyiz. Zira Türkler İslâm'ı kabul etmekle birlikte bu dini kendi geleneklerinin süzgecinden geçirmişler ve tasvirlerle genellikle olumsuz yaklaşan Arapların aksine heykel ve resim yapmaktan çekinmemişlerdir. Arkeolojik buluntulara bakıldığında Gaznelilerin, Selçukluların ve Atabeyliklerin heykel ve rölyefleri kamu binalarında yaygın olarak kullandıkları⁶⁵ figürlü sikkeler kestirdikleri⁶⁶ ve resim-heykel yapımının bizzat hükümdarlarca desteklendiği görülmektedir. Eyyubi emirleri de Orta Asya ve Sâsâni/Bizans üslubunda sentez sikkeler kestirmişlerdir. Örneğin, Salahaddin Yusuf'un Nusaybin'de kestirdiği sikkedeki portre Bizans tarzında ve Sâsâni taçlıdır⁶⁷. İbn-i Bîbî'nin anlatımına göre kendisi de usta bir ressam olan Sultan I. Alaeddin Keykubad Ala'iyeye şehir ve kalesinin, Konya surlarının yapımı esnasında heykeltıraş ve ressamları bu yapıları süslendirmekle görevlendirmiş, çalışmalarını bizzat tâkip edip düzeltmelerde bulunmuştur. İbn-i Bîbî şunları da aktarmaktadır: "Ham gümüşe benzeyen kayalar üzerine çeşitli kabartma, resim ve timsal (heykel) yaptılar. Yumuşak taşlar ve mermerler üzerine altın yaldızla Kur'an âyetlerinden, Peygamber hadîslerinin en çok tanınanlarından Şehnâme'nin beyitlerinden ve vecizelerden parçalar yazarak onların üzerinde hiç boş yer bırakmadılar"⁶⁸.

Sentez sikkeler kestirmenin ticareti kolaylaştırma haricinde bir uzlaşma yolu olduğu da kabul edilebilir. Üzerinde hem İslâmî hem de İsevî tasvirler olan bu tür sikkelerin farklı inançlardan olan tebaanın birleştirilmesi ve kaynaştırılmasında olumlu rol oynayabileceği düşünülebilir. Tarihte kurulan devletlerin çoğu sikkeleri benzer bir propaganda için kullanmışlardır. Özellikle Orta Asya'da kurulmuş Heftalitler, Türgişler, Kabul Şahlar vb Türk devletlerinde farklı dinlerden tebaanın dini sembolleri aynı paraların üzerinde yer almıştır⁶⁹.

⁶² Hillenbrand, *age*, s.138

⁶³ Grabar, *age*, s.134

⁶⁴ Artuk-Artuk, s.51

⁶⁵ Karahanlılar, Gazneliler ve Selçukluların insan figürlerine karşı müsamahalı tutumu için bkz. Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar*, MEB Yayınları, İstanbul 1972,

⁶⁶ Gazneli Sultan I. Mesud (1031-1041) devrinde kestirilen süvari figürlü sikkelerin müzayede satış bilgileri için bkz. <http://www.anythinganywhere.com/commerce/coins/coinpics/isl-ghazn.html> Aynı sikkeden British Museum'da da bulunmaktadır.

⁶⁷ Aydın, Şennur (ed) *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri Cilt I, YKY, İstanbul, 1994, sayfa yok. Çaycı, age-2008, s.133*

⁶⁸ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara, TTK Yayınları, 2000, s.87

⁶⁹ Kuşan, Kidari Heftalit, *Türkşahi sikkeleri için bkz. History of Civilizations of Central Asia, Vol. III, ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France, 1996*

Araştırmacılar genellikle bu yöntemi farklı unsurlara karşı olan hoşgörünün bir tezahürü olarak görmüşlerdir⁷⁰. Kanımızca bu türden sikkeleri hoşgörünün yanı sıra hükümdarın egemenliğini yaygınlaştırmanın ve propagandasını yapmanın da yollarından biri olarak görmek gerekmektedir. Ortaçağda inşa ve sanat faaliyetlerinde farklı uluslardan usta çalıştırılması, farklı unsurlara ait sembollerin kullanılması, toplanması ve sergilenmesi⁷¹ hükümdarın gücünü ve hükmettiği sınırların genişliğini, yönettiği halkların çokluğunu temsil ediyordu. Farklı ulusların sembollerini bir arada kullanmak devletin prestijini yükseltmekteydi. O. Grabar, Şam Emevî Camii'nde resmedilen Bizans evleri ve Sâsâni tacının, İslâm'ın egemenlik alanının genişliğini temsil ettiğini savunmuştur⁷². Sikkeler üzerindeki yazılar okunduğunda da benzeri çıkmaktadır. Danişmend emirlerinden Melik b. Gazi'nin (1134-1142) sikkelerinin birini üzerinde "OM ME/ΛHKIC Π/ACHC Pω/MANIAC KAI AN/TOΛIC/MAXA/ATIC" yani "Bütün Rumların ve Anadolu'nun Meliki Muhammed" yazılmıştır⁷³

4. Anadolu Türk-İslâm Devletlerinde Hellen, Roma-Bizans Etkisindeki Siyasal-Astrolojik Temalı Sikkeler

Bazı nümizmatik çalışmalarında astrolojik figürler ile hükümdarlık figürleri ayrı başlıklarla incelenmiştir⁷⁴. Bazı araştırmacılar ise astrolojik figürleri süsleme amaçlı dekoratif unsurlar olarak kullandıklarını ileri sürmüşlerdir⁷⁵. Buna karşın Ortaçağda astroloji ile siyasal alanının birbirinden ayrı ele alınmadıkları görülmektedir. Araplar, İranlılar ve Türkler İslâm'dan önce de astrolojik figürlere politika anlamlar yüklemişler ve güneş-ay gibi gök cisimlerinin hakanların/hükümdarın gücünü temsil ettiğini düşünmüşlerdir⁷⁶ Abbasiler döneminden itibaren, Hellenistik, Hint-İran eserlerinin Arapçaya aktarılmasıyla siyasal astroloji İslâm dünyasında da giderek önem kazanmıştır. Abbasi Halifeleri veya Selçuklu sultanları önemli kararlar alırken daima münecim-astronoma danışır gezegenlerin ve burçların konumuna dikkat etmişlerdir⁷⁷. Abbasilerin başkenti Bağdad'ın temeli saray astronomunun belirlediği "uğurlu" tarihte atılmış, şehrin planı gök cisimlerinin yörünge

⁷⁰ Ünal, agm, s.518

⁷¹ Tarihte fethedilen ülkelerin siyasal sembollerinin biriktirilmesi, saklanması ve sergilenmesinin birçok örneği vardır. Taberî'nin naklettiğine göre Türk Hakaniyla savaşan ve onu öldüren Sâsâni Şahı Bahram Gûr Hakanın tâcındaki değerleri mücevherleri Azerbaycan'da bir ateşgedeye astırmış, kılıcını da Şiz'deki bir diğer ateşgedeye hediye etmiştir. Bkz: Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi Cilt III*, MEB Yayınları, 1991, s.1022-1023. Müslümanlar da benzer şekilde Sâsâni, taçları, kılıçları, tahtları, halıları hem saklamış hem de İslâm sanatında imgesel olarak kullanmışlardır. Benzer şekilde Gazneli Mahmud fethettiği ülkelerdeki Budha heykellerini sergilenmek üzere İslâm coğrafyasına dağıtmıştır. DGBİT, Cilt 6, s.241, Osmanlılar İstanbul'u aldıktan sonra Bizans'tan kalan emanetleri Arnavut isyancı İskender Bey'in silahlarını, Timurlulardan kalan nesnelere saklamışlardır. Bkz: Wendy Shaw, *Osmanlı Müzeciliği, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004*. Bu aynı zamanda devletin yıkılmazlığını ve tüm tehlikelerin gelip geçici olduğunu da hatırlatıyordu.

⁷² Grabar, age, s.45-46

⁷³ Tek- Gökalp, agm, s.183

⁷⁴ Örneğin Ramazan Uykur, doktora çalışmasında üzerinde hükümdar portrelerinin yer aldığı figürlü sikkeleri "Hükümdar ve Güç Sembolü Hükümdar Portreleri", astrolojik unsurları ise "İkonografik İmge taşıyan Mitolojik yaratık Kompozisyonları" başlığı altında incelemiştir. Uykur, agt, s.372-435

⁷⁵ Artuk-Artuk, age-1970, s.LIII

⁷⁶ Uykur,

⁷⁷ Çaycı, age, s.31-32

düzlemi örnek alınarak hazırlanmıştır⁷⁸. Halifenin sarayı yuvarlak planlı kentin tam merkezine konulmuştu yani Halife bir anlamda evrenin merkezi olarak görülmüştür⁷⁹.

Hükümdarın gücünün ve ülkenin refahının –tıpkı Bâbil, İran ve Hellen-Roma dünyasında olduğu gibi- gök cisimlerinin düzeniyle paralel olduğuna inanılmıştır. Bu nedenle astrolojik semboller saray yaşantısını tasvir eden örneklerden sonra en yaygın işlenen figürler olmuştur. Bilhassa Selçuklu metal sanatında astrolojik figürlerin hâkimiyeti belirginleşir. Gümüş tabaklarda bağdaş kuran hükümdarın etrafı burçlarla çevrilmiş halde gösterilir. Bazen de burçları temsil eden hayvanlar, aslan-boğa gibi dövüşmektedirler. Geometrik figürlerde de güneş ışınları, gökkuşağı, yıldız şekilleri vb yer almaktadır⁸⁰

Özetle sikkeler üzerindeki astrolojik sembollerin de sanatsal veya ticarî kaygılardan ziyade siyasal oldukları savunulabilir. Benzer figürlerin Malabadi Köprüsü, İzzeddin Keykavus Şifahanesi, Niğde Alâeddin Camii gibi dönemin kamu yapılarında da yer alması da⁸¹ bu fikri güçlendirmektedir. Nitekim İslâm dünyasında bilindiği üzere sikkelerin kendisi tek başına tuğ, otağ, taht gibi hükümdarı temsil eden önemli bir siyasal simge idi. Bağımsızlığını ilân eden bir emirin veya tahtta çıkan sultanın yaptığı ilk işlerden biri de adına sikke kestirmektir⁸². Darphaneciler kadim Krallarının suretlerini nasıl propagandif amaçlarla kullanmaktaysalar hükümdarlığı temsil eden burçları ve gezegenleri de aynı amaçla kullanmış olmalıdırlar. Nitekim Gazneli bir şair, Sultan Mahmud ağzından şunları yazmıştır “Ben o padişahım ki tahtım yer ve felektir. Ay benim seraskerimdir ve bütün yıldızlar benim askerlerim ve hizmetçilerimdir (...) Benim ayımın üzerinde Cebrail’in kanadından nakışlar vardır”. Başka bir şair de Sultan Tuğrul için şunları yazmaktadır. “Zühre (Venüs), Güneş, Ay ve Müşteri (Jüpiter) onun mutribi (çalgıcuları), aşçısı, atının nalı ve kâtibidir”⁸³. İbn-i Bîbî ise I. Gıyaseddin için şunları yazmaktaydı: “Utarid (...) onun yüce divanının zarflarının hizmetine girmekten kıvanç duyardı. Zühre mutluluk sazını, saltanat tahtı için çalardı. Güneş de her sabah onun cihanının sığınağı olan sarayının toprağını öperek kulluğunu gösterirdi.”⁸⁴

Resim 14-15: Solda: Nasreddin Artuk Arslan (1200-1239) devrinde kestirilmiş Cevzahir gezegeni ve yay burcunu temsil eden kentaur. Paris BM III, 429, (Artuk & Artuk 1993,100). Desen Töre Sivrioğlu. Sağda: Necmeddin Alpi sikkelerinin ikizler burcu tasvirli ön yüzü Paris IV,1016; BM III, 372, (Artuk & Artuk 1993,76). Desen: Serap Can

İslâm toplumunda astronomi ve astrolojinin sistemli bir hâle gelmesi, Ptolemaios, Hiparkhos, Aristarkhos gibi Yunan gökbilimcilerinin ve anonim Hint eserlerinin Arapça

⁷⁸ Hitti, *age*, Cilt II, s.451

⁷⁹ Dimitri, *Gutas, Yunanca Düşünce Arapça Kültür. İstanbul. Kitap Yayınevi, 2003, s.58*

⁸⁰ Esin, Atıl, “İslâm Maden Sanatı” *İslâm Kültürü (Çeşitli Konuları İle), İslâm’da Kültür ve Bilgi. Cilt V. Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008, s.879-881*

⁸¹ Bu konuda ayrıntılı malumat için: Ahmet Çaycı. “Anadolu Selçuklu Sanatında Gezegen ve Burç Tasvirleri” *TC Kültür bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002*

⁸² Artuk-Artuk, 1970, s.LV

⁸³ Çaycı, *age*, 2002,s.33

⁸⁴ Çaycı, *age*, 2002,s.276

çevrilmesiyle başlamıştır⁸⁵. Bu nedenle de Kartal gibi Orta Asya kökenli bazı figürler hâricinde, gezegen ve burçlar genellikle Hellenistik dönemdeki tasvirlerine sadık kalınarak resmedilmişlerdir. En çok görülen motifler Güneş ve aslan burcu tasviri, bir elinde kılıcı diğerinde kestiği başla Perseus'u anımsatan Merih Gezegeni, İkizler burcu, kentaur biçimde tasvir edilmiş Cevzahir gezegenidir. Tüm bu figürler Hellenistik ve Roma dönemindeki tasvirleriyle az çok paralellik taşımaktadırlar. Örneğin Hellenistik dönemde güneş tanrısı Helios başının etrafında ışınlarla betimlenmiştir. Selçuklu sikkelerinde güneş yine bir insan yüzüne sahiptir. Güneş Gezegeni aslan burcunun evinde yer almaktadır ve Güneş'in aslanla birlikte tasvir edilmesi Assur, Hitit, Hellenistik ve Roma dönemi boyunca devam etmiş bir gelenektir⁸⁶. İslâm sanatında da güneş ve aslan hükümdarı temsil etmişler ve birlikte tasvir edilmişlerdir.

Ay'ın döngülerinden biri olarak nitelenen ve ejder olarak düşünülen Cevzahir gezegenin ise yay burcuna bağlı olduğuna inanıldığından, eski çağlardan beri Yay burcunu (*sagittarius*) temsil eden kentaur, ejder şeklindeki kuyruğuna nişan alır vaziyette resmedilmiştir (**Resim 14**). Başka bir astrolojik figür, elinde kesik baş tutan bağdaş kurmuş bir savaşçı veya hükümdar olarak tasvir edilmiş Mars (Merih) dır (**Resim 17**) Yıkım, savaş ve ölüm getirdiğine inanılan⁸⁷ Merih antik çağların savaş tanrısı niteliğine yakışır biçimde elinde kılıç ve kesik başla betimlenmiştir. Bu şekliyle Perseus (Arapça: *Berşea*) takımyıldızının pozisyonu da hatırlatmaktadır. Ancak bu figürün tam olarak Hellenistik üslubu taklit ettiği de söylenemez. Zira figürün oturuş biçimi daha önce de değinildiği üzere Orta Asya Türk-Budist sanatında da karşımıza çıkan bağdaş kurma pozisyonu şeklindedir. Mars gezegeninin İslâm'dan önce de Türkler tarafından kutsandığı ve kılıçla temsil edildiği bilinmektedir⁸⁸

Resim 16-17: Solda: Hellenistik Dönem Tarsus sikkesi üzerinde Perseus imgesi. (Ramsay,200051). Desen Töre Sivrioğlu. Sağda: Artuk sikkesi üzerinde Merih Gezegeninin (?) tasviri (Artuk &Artuk 1993,96). Desen: Serap Can

Astrolojik figürleri sikkelerde, mimaride ve metal işlerinde en çok Artuklar kullanmışlardır. Belki de bunun sebebi Artukların hâkim oldukları coğrafyanın Harran, Musul, Urfâ gibi kadim astronomi merkezlerini kapsamasındandır. Nitekim bu bölgede yaşayan Harranlı Sabiiler pagan-Hellenistik inançlarını 13.Asra kadar sürdürmeyi başarmışlardı. Harran'ı ziyaret eden Müslümanlar bu şehirde hâlen Mars ve Venüs tapınaklarında düzenlenen ayinlere tanık olmuşlardır⁸⁹. Astrolojik figürlere gösterilen bu ilgi, tasvirlerle gösterilen hoşgörü ile birleşince bu ilginç sikkeler ortaya çıkabilmiştir.

⁸⁵ Gutas, age, s.110-111

⁸⁶ Artuk-Artuk, age, 1993, s.44, Çaycı, age, 2002, s.90-91

⁸⁷ Çaycı, age, 2002, s.84

⁸⁸ Üykur, agt, s.413-415

⁸⁹ Çaycı, age, 2002, s.84

5. Hellen, Roma-Bizans Taklidi Sikke Kullanımının Sona Ermesi

Burada çözümlenmeyi bekleyen en önemli problemlerden biri Anadolu Selçuklu Devletinin gerileyip İkinci Beylikler döneminin başlamasıyla figürlü sikkelerin kaybolmasıdır. Atabey ve Selçuklu sikkelerinde Hellenistik modeller zamanla silinmiş Artuklar bile tasvirli sikke kestirmeyi 14. Asırdan itibaren terk etmişler ve üzerinde yalnızca yazı olan modelleri tercih etmeye başlamışlardır⁹⁰. Onları takip eden Beylikler ve Osmanlılar da sadece yazılı sikkeler kestirmişlerdir. Eldeki koleksiyonlara bakıldığında Saruhan, Germiyan, Mentеше, Alâiye gibi beliklerin sikkelerinde –bakır olanlar da dâhil- Bizans etkisi görülmemektedir⁹¹. Bu beyliklerin Bizans’la ve haçlılarla olan ticarî münasebetlerinin kesildiğini düşünemeyeceğimize göre figürlü sikke kestirilmesinin neden terk edildiği sorusuna başka bir cevap aramak zorunda kalırız. Bizans etkilerinin azalması önemli bir neden olabilir. Zira XII. asrın sonlarında Bizans sikkeleri hem değer kaybına uğramış hem de eskisi gibi üretilemez hâle gelmiştir⁹². Bizans XIV. asırda altın stoklarını tamamen yitirmiş hatta gümüş para bile kestiremez duruma gelmiştir. Bu durumda Bizans paralarının eski etkinliğinin kaybolması da kaçınılmazdır.

Moğol fetihleriyle birlikte Müslümanların Çin ile ilişkilerinin gelişmesi ve çeşitli sanat dallarında Roma-Bizans mirasından ziyâde Çin sanatına yönelmeleri de bu süreci hızlandırmış olmalıdır⁹³. XIII. asır Müslümanları artık Çinlileri maddi medeniyet mevkiinde Yunanlılardan üste görmeye başlamışlardır. XV. asırda Endülüs’teki Müslümanları gözlemleyen Clavijo, Asya’dan bu kadar uzakta bir bölgede bile Arapların Çinlileri maddi üretimde iki göze, Yunanlıları tek göze sahip olarak kabul ettiklerini aktarmaktadır⁹⁴. Hâlbuki XIII. asırda Mesnevî’de yer alan bir hikâyede Rumlarla Çinliler ressamlıkta yarışmışlar ve yarışı Rumlar kazanmıştır⁹⁵.

Buna karşın sikkelerde sadece Bizans-Hellen figürlerinin değil her türlü figürün ortadan kalkması meselenin daha derin bir açıklaması olması gerektiğini göstermektedir. Bu durumda akla gelebilecek en mantıklı cevap tıpkı Abdülmelik reformunda olduğu üzere, figürsüz sikkelerin yeniden revaç bulmaya başlamasıdır. Belki de bu durumun kaynağı, Anadolu’da İslâm hâkimiyetinin kuvvetlenmesinde, halkın giderek İslâmîleşmesinde ve İslâm’da tasvirlerin günah olduğunu düşünenlerin etkinlik kazanmasında aranmalıdır. Bunun yansırı tasvirlerin kaybolmasında XII-XIII. Asırlarda İslâmî tutuculuğun Hellenistik felsefe ve gelenekler aleyhine hızlı yükselişi gibi farklı nedenler olabilir. Nitekim Selçuklu döneminin aksine Osmanlı asırlarında kamu yapılarında artık tasvir yapılmadığı görülmektedir. Tasvirler Osmanlı asırlarında kendilerine yalnızca kitaplarda yer bulabilmişler, Selçuklularda yaygın olan heykelcilik, duvar resmi (fresk), resimli seramik ve çiniler de Osmanlılarla birlikte genel olarak ortadan kalkmış ve yerlerini salt geometrik figürler, bitki motifleri almıştır. Netice itibarıyla XIV. asırdan sonra Resimli ve Hellenistik karakterli sikkeler İslâm ülkelerinde tedavülden silinmiştir

⁹⁰ Artuk-Artuk, *age*, 1993, s.37

⁹¹ Şentürk-Johnson, *age*, s.39-101

⁹² Tek-Gökalp, *agm*, s.179

⁹³ Vernoit, Stephen, “Müslüman Toplumlarında Sanat” *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*. Ed. Francis Robinson. Kitap Yayınevi, 2005, s.340

⁹⁴ Barthold, Wilhelm, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, TTK Basımevi, Ankara, 1973, s.26

⁹⁵ Merçil, *age*, s.89

SONUÇ

İslâm ülkelerinde Bizans modellenmiş sikke kullanımını İslâm öncesi Araplardan kalma yerleşik bir gelenek iken Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan reformlarıyla farklı standartlarda sikke kestirilmeye ve bu yeni model yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Abdülmelik reformuyla standartlaşan İslâmî sikkelerde tasvir bulunmamakta halifenin adı ve Kuran'dan ayetler yer almaktadır. Yeni tipte İslâmî sikkeler Ortaçağ Avrupa'sında oldukça değer görmüş ve uzun asırlar tedavülde kalmıştır. İslâm ülkelerinde figürlü sikkeler Türklerin Müslüman olmalarıyla yeniden yaygınlaşmaya başlamış ve Anadolu'nun fethi ile birlikte Türkmen devletleri de Bizans modelinde sikkeler kestirmişlerdir. Bu süreç bazı açılardan ilk İslâm fetihlerinin ardından yaşananları anımsatsa da Türkmen devletleri'nin kestirdiği sikkelerin tedavülde olmayan bir dizi kadim sikke tipini de içermesi bu olayı Arapların Bizans sikkelerini taklit etmesi deneyimden ayırmaktadır. Araplar tedavüldeki Bizans sikkelerini mecburen benimserken, Türkmen devletlerinde Orta Asya, Hellen, Roma-Bizans gibi farklı dönem ve coğrafyaların sikke tipleri arasında bir sentez kurulma yoluna gidilmiştir. Bu bakımdan Türkmen devletlerinde sikkeler daha çok hükümdarlık sembolleri olarak benimsenmiş ve geçmiş çağlarda yaşamış hükümdarların portreleri de örnek alınmıştır. XIII. Asra gelindiğinde ise Abdülmelik reformunu andırır şekilde Türk-İslâm devletlerinde de genel olarak figürlü sikke üretimi özelde de Hellen, Roma ve Bizans modellenmiş sikkeler sona ermiştir. Bu değişimin sebepleri henüz netlik kazanmış değildir. Bizans Devletinin etkisinin giderek kaybolması ve Müslüman toplumda tasvir karşıtı düşüncelerin yeniden güç kazanması gibi farklı sebepler bir araya gelmiş olabilir. Nitekim sikkelerde figürlerin kaybolması ile kamu yapılarında tasvirlerin ortadan kalkmaya başlaması arasında belirgin bir zamansal paralellik bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

- 1-ARIK, Rüçhan; 2000, *Kubad Abad*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul
- 2-ARTUK, İbrahim & ARTUK, Cevriye; 1970, “*İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*” Cilt I. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul
- 3-ARTUK, İbrahim & ARTUK, Cevriye; 1993, “*Artukoğulları Sikkeleri*”, Sümer Kitabevi İstanbul
- 4-ASLANAPA, Oktay; 1972, *Türk Sanatı I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar*, MEB Yayınları, İstanbul
- 5-ATIL, Esin; 2008, “*İslâm Maden Sanatı*” *İslâm Kültürü (Çeşitli Konuları İle), İslâm’da Kültür ve Bilgi*. Cilt V. Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu., T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara
- 6-ATIYA, Aziz;2005,*Doğu Hıristiyanlığı Tarihi* Çev: Nurettin Hiçyılmaz. İstanbul, Doz. İstanbul
- 7-AYDIN,Şennur; 1994, (ed) *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri*, Cilt I-III, YKY, İstanbul
- 8-BARTHOLD, Wilhelm ;1973, *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Çeviren Fuad Köprülü. TTK Basımevi,Ankara
- 9-BROCKELMANN, Carl;2002, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev: Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara
- 10-ÇAYCI, Ahmet; 2002, “*Anadolu Selçuklu Sanatında Gezegen ve Burç Tasvirleri*”, , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- 11-ÇAYCI, Ahmet;2008, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz Yayıncılık, İstanbul
- 12-ERKOÇOĞLU, Fatih; 2006, *Abdülmelik b. Mervan’ın Para Reformu*, İstem, Yıl:4, Sayı:8,
- 13- ESİN, Emel; 2003, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalıcı, İstanbul
- 14-FOSS, Clive; 2008, *Arab-Byzantine Coins, An Introduction With a Catalogue of the Dumbarton Oaks Collections, Dumbarton Oaks Collection Publications 12*, Harvard University Press
- 15-GRABAR, Oleg;1988, *İslâm Sanatının Oluşumu*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul
- 16-GUTAS, Dimitri ;2003, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, Kitap Yayınevi,

İstanbul

17-HİLLENBRAND, Robert ;2005, *İslâm Sanatı ve Mimarlığı*, Homer Yayınevi, İstanbul

18-HİTTİ, Philip K. ;1980, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi* ,Cilt.I-II. Çeviren: Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları ,İstanbul

19-HOYLAND, Robert;2001,*Arabia and the Arabs, From the Bronze Age to the Coming of Islam*, , Routledge ,London and NewYork

20-JEFFERY, Arthur;1938, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Oriental Institute Baroda

21-KUR'ÂN-I KERÎM ve Açıklamalı Meâli: Hazırlayanlar: Ali Özek vd. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara

22-LITVINSKY, B.A.; 1996, (ed) *History of Civilizations of Central Asia*, Vol.III, ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France

23-MERÇİL, Erdoğan; 2000, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, , TTK Yayınları, Ankara

24-MUTLU, Sena ;2005, “*Malazgirt Definesi*”, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2003-2004 Yılı, Ankara

25-ÖZKEÇECİ, İlhan;2006, *Doğu Işığı, VII-XIII. Yüzyıllarda İslam Sanatı*, İlhan Özkeçeci, Yayınları, İstanbul

26-PARLAR, Gündegül; 2001, *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Öğeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

27- POTTS, D.T. ;1991, *The Pre Islamic Coinage of Eastern Arabia. Museum Tusculanum Press*, Universtiy of Copenhagen.

28-RAMSAY, W.M;2000, *Tarsus, Aziz Pavlus'un Kenti*, Çeviren: Levent Zoroğlu, TTK, Ankara

29-SEİDLER, G. L.;1999, *Bizans Halk Hareketlerinin İdeolojik Kökeni*, Özne Yayınları, İstanbul

30-SHAW,Wendy M.K; 2004, *Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, Çeviren: Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul

31-ŞENTÜRK, Şennur-JOHNSON, Brian; 1994, *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri* ,Cilt III, YKY, İstanbul

32-TABERÎ, 1991,*Milletler ve Hükümdarlar Tarihi Cilt III*, MEB Yayınları,Ankara

33-TEK, Ahmet Tolga Tek-GÖKALP, Zeliha Demiral; 2010,*Onikinci Yüzyıl Bizans Dünyasında Para, I. Uluslar arası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu*, Bildiriler, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul

34-UYKUR, Ramazan; 2010, *Artuklu Sikkelerinde Yazı ve Süsleme Kompozisyonu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Sanat Tarihi ABD, Ankara

35-ÜNAL, Ceren; 2011, *Danişmendoğlu Melik Şemseddin İsmail Döneminde Basılmış Bir Bakır Sikke*, Tarih incelemeleri Dergisi Cilt/Volume XXVI, Sayı/Number 2 Aralık/December, 507-526

36-VERNOİT, Stephen;2005, “*Müslüman Toplumlarda Sanat*” *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*. Ed. Francis Robinson, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul

37-YILDIZ, Hakkı Dursun ; 1992, (Redaktör) *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (DGBGT) Cilt III, Çağ Yayınları, İstanbul

38-ZEYDÂN, Corcî ;2004, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul